

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА, КРИМІНАЛІСТИКА ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

УДК 343.148 (477)

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3\(21\)-23-50](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3(21)-23-50)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України; бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Коваленко Валентин Васильович,

доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України; бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; Kovalenko1505@com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-2041-250X>

Кравчук Володимир Миколайович, *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, тел.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>*

ГЕНЕЗИС І РОЗВИТОК СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ: ВІД РУСЬКОЇ ПРАВДИ – ДО ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ

Анотація. У публікації комплексно досліджуються питання становлення та розвитку в Україні інституту «обізнаних людей» і «оглядів обізнаних людей» та їх трансформацію, починаючи з другої пол. XIX ст., у судових експертів і судову експертизу. Аналізується розвиток системи українського судоустрою та судочинства і виявляється тенденція утвердження висновків судових експертів та посилення їх цінності в системі доказів у кримінальному, цивільному, торговельному та інших видах процесів.

Системно аналізується первинні джерела з історії судової експертизи і експертології, включаючи аналіз відповідних положень укладень законів і статутів судочинства XIX ст. – поч. XX ст., які діяли на Українських землях, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, документи про організацію судово-експертної роботи доби національно-визвольних змагань України, нормативно-правові акти стосовно судової експертизи за радянських часів і, врешті, чинне законодавство України про судову експертизу та правову охорону об'єктів права інтелектуальної власності.

Встановлено, що основними періодами генезису та розвитку судової експертизи в Україні є: 1) XI-XIX ст. – період генезису окремих видів експертизи у кримінальному судочинстві від часів «Руської правди» – до Козацької доби; 2) XIX ст. – поч. XX ст. – виокремлення та закріплення в законодавстві статусу «освічених людей» (експертів), як самостійних суб'єктів кримінального, цивільного та торговельного процесу та утворення перших судово-експертних установ України у м. Києві та Одесі; 3) 1917 – 1922 рр. – розвиток і інституалізація судово-експертної діяльності за часів національно-визвольних змагань в Українській державі; 4) 1922 – 1991 рр. – судово-експертна діяльність за радянської доби; 5) 1991 – до сьогодні – розвиток і удосконалення судової експертизи у незалежній Україні, утвердження приватних судових експертів і реформування Міністерством юстиції України судово-експертної діяльності.

Комплексно аналізуються особливості розвитку судово-експертної діяльності в Україні з часу збройного вторгнення РФ від 24 лютого 2022 р. Наголошується, що основним завданням науково-дослідних установ судової експертизи Мін'юсту, Міністерства внутрішніх справ і ін. на сьогодні є формування, у взаємодії з експертами із держав-учасниць ЄС, надійної доказової бази для притягнення РФ до відповідальності в національних і міжнародних судах за скоєні в Україні воєнні злочини. Не менш важливим завданням для судової експертизи є й встановлення збитків і шкоди, завданих РФ приватній, комунальній і державній власності, для їх повного відшкодування державою-агресором.

Ключові слова: експертиза, генезис експертизи, обізнані люди, огляд обізнаних людей, судові експерти, судова експертиза, судово-експертна діяльність, військова агресія РФ.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Kovalenko Valentin Vasilievich,

Doctor of Law, Professor, Doctor of Laws, Professor, Leading Researcher of the Copyright and Related Rights Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies of the Scientific and Research Center of Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Corresponding member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; Kovalenko1505@icloud.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-2041-250X>

Krawchuk Wolodymyr Mykolayowych,

Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional, Administrative and International Law of Volyn National University named after Lesya Ukrainka, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>

GENESIS AND DEVELOPMENT OF FORENSIC EXPERTISE IN UKRAINE FROM RUSSIAN TRUTH TO THE MILITARY AGGRESSION

Abstract. The publication comprehensively examines the questions of formation and development in Ukraine of the institute of «knowledgeable people» and «reviews of knowledgeable people» and their transformation since the second half of the XIX century. The publication comprehensively researches the questions of development of «knowledgeable people» institute and their transformation from the second part of the XIXth century to the court experts and court expertise. The development of the system of Ukrainian judicial system and proceedings is analyzed and the tendency of approval of the conclusions of court experts and strengthening of their value in the system of evidence in criminal, civil, commercial and other types of processes.

The primary sources for the history of forensic expertise and expertology are analyzed systematically, including analysis of the relevant provisions of the conclusions of the laws and statutes of proceedings of the 19th century – early 20th century, which were in force on the Ukrainian lands, which were part of the Austro-Hungarian and Russian empires, documents about the organization of forensic expertise during the national liberation struggle of Ukraine, regulatory legal acts concerning forensic expertise in the Soviet period and, finally, the current Ukrainian legislation on forensic expertise and legal.

It is established that the main periods of genesis and development of forensic expertise in Ukraine: 1) XI-XIX centuries. – period of genesis of certain types of expertise in criminal proceedings from the times of «Russian Pravda» – to the Cossack time; 2) XIX – beginning of XX century – allocation and consolidation in legislation the status of «enlightened people» (experts), as independent subjects of criminal, civil and commercial process and formation of the first forensic institutions of Ukraine in Kiev and Odessa; 3) 1917 – 1922. – Development and institutionalization of forensic activities during the national liberation struggle in the Ukrainian state; 4) 1922 – 1991. – Forensic activities in Soviet times; 5) 1991 to the present – development and improvement of forensic expertise in independent Ukraine, approval of private forensic experts and reforming of forensic activities by the Ministry of Justice of Ukraine.

It is noted that the main task of forensic institutions of the Ministry of Justice, Ministry of Internal Affairs, etc. today is to form, in cooperation with experts from EU member states, a reliable evidence bases to hold the Russian Federation liable in national and international courts for war crimes committed in Ukraine. An equally important task of forensic expertise is to establish the losses and damage caused by the Russian Federation to private, communal and state property, in order to fully compensate them by the aggressor state.

Keywords: expertise, genesis of expertise, knowledgeable people, review of knowledgeable people, forensic experts, forensic examination, forensic expertise, military aggression of the Russian Federation.

Постановка питання в загальному вигляді. Судочинство здавна було однією з найважливіших функцій держави. Також М. Коркунов писав, що: «Давні царі були насамперед суддями, а не законодавцями ... Початковим проявом державного володарювання було *судове рішення*, а не закон» [1, с. 18]. То ж від справедливості, обґрунтованості та добросовісності судових рішень здавна залежав не лише результат спору, а власне і авторитет публічної влади в цілому.

Відомий український правник В. Старосольський стверджував, що «судівництво на українських землях мало від найдавніших часів у значній мірі публічний характер. У договорах руських князів з Візантією (особливо кн. Олега 911 р., та Ігоря 945 р.) бачимо виразне регулювання кар за різні злочинні дії, а це значить: обмеження самовілля розплати та судження винуватого судом» [2, с. 5]. З часом *судоустрій* і *судочинство* в Україні трансформуються та осучаснюються, а починаючи із позаминулого століття збагачуються процесуальною *постаттю експерта*.

Ще на початку минулого століття дослідник історії судової реформи І. Блінов писав про значення правосуддя та *судоустрою* для суспільства держави наступне:

«Правосуддя є однією з найважливіших умов нормального існування людських суспільств. Воно однаково потрібне кожній державі, незалежно від прийнятої в ній форми правління. Недосконалість судоустрою і негарні судові порядки викликають зазвичай дружнє незадоволення народу, найближчим наслідком чого є негативне ставлення не лише до носіїв державної влади, але й до існуючого суспільного ладу. ... І, на-

впаки, чим краще організована судова влада, чим більше просвічені судді і чим більше незалежні суди, тим популярніша державна влада і тим спокійніше почуваються громадяни, усвідомлюючи, що їх особистість і власність належно забезпечені. Ця спокійна впевненість у правовій охороні безумовно необхідна для економічної і духовного розвитку людських суспільств» [3, с. 1].

Запит суспільства та держави на верховенство права та справедливе і правосуддя в розумні терміни мав своїм наслідком утвердження в 1679 р. *Habeas Corpus Act*. А з кін. XVIII ст., коли теорія поділу влад та балансів між ними почала втілюватися у перших конституціях, суди набувають незалежності, а діяльність суддів стає професійністю. У свою чергу, диференціація правовідносин, деліктів і юрисдикцій призводить до збільшення судових спорів і усталенню кримінального, цивільного та інших видів судочинства. На зміну середньовічним методам доказування (присяга, поєдинок, ордалії та ін.) приходять нові, безсторонні – покази свідків, огляди обізнаних людей і ін.

Починаючи із другої пол. XX ст. питання верховенства права, у першу чергу – судового захисту основоположних прав і свобод людини і обмеження будь-яких виявів свавілля держави щодо людини, справедливого судоустрою та судочинства, а також досконалості судового процесу, визначеності статусу його учасників і ін. стають універсальними цінностями. Так, відомий правник Т. Аллан писав: *«Незалежність судочинства втратить свою роль головного захисту проти сваволі виконавчої влади, якщо суди не зможуть дотримуватися принципів природної справедливості: зникне*

гарантія, що права громадян діятимуть на практиці. Таким чином, взаємопов'язаність стандартів судової процедури становить фундамент конституційності – фактично стійкий до законодавчих впливів та перекручень, окрім хіба що особливих випадків, у яких ті ж суди обґрунтовують можливість відступу від звичайної процедури» [4, с. 159].

У цей час відбувається розвиток та інституціоналізація судово-експертної діяльності, судовий експерт стає важливим суб'єктом у всіх видах проваджень. Водночас, генезис і розвиток правового та процесуального статусу «обізнаних людей» в судових експертів, а «оглядів обізнаних людей» у судові експертизи в Україні пройшов складний історичний шлях – від Руської правди – до самовідданої роботи судових експертів зі встановлення фактів і доказів воєнних злочинів окупантів під час військової агресії РФ в Україні. Напередодні професійного свята, – Дня судового експерта, – репрезентуємо нарис історії судової експертизи в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Генезис і розвиток судової експертизи в Україні, включаючи судову експертизу із питань інтелектуальної власності, продовжує привертати увагу істориків, правознавців, а також учених-експертологів [5; 6]. Відповідні наукові розвідки щодо цього питання, а також питання становлення та розвитку Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту здійснювалися й авторами цієї публікації [7; 8; 9; 10; 66].

При підготовці цієї публікації, виходячи зі змісту принципу академічної добросовісності, були використані первинні джерела історії судової експертизи і експертології, включаючи

посилання на укладення законів і статуту судочинства XIX ст. – поч. XX ст., які діяли на Українських землях, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, документи про організацію судово-експертної роботи доби національно-визвольних змагань України, нормативно-правові акти стосовно судової експертизи за радянських часів і, врешті, чинне законодавство України про судову експертизу та правову охорону об'єктів права інтелектуальної власності.

При оцінці різних етапів історії судової експертизи аналізуються та наводяться оцінки процесуального статусу «обізнаних людей» (експертів) тогочасними ученими, у першу чергу, українськими правниками (українцями за походженням чи іноземцями, які тривалий час працювали в університетах Харкова, Одеси, Києва і ін. міст) і досліджували проблеми теорії, історії та практики судової експертизи («огляду обізнаних людей») за часів включення Українських земель до складу Австро-Угорської, Російської, а надалі й радянської імперій. Це, зокрема, роботи українських науковців Л. Владімірова [11], В. Линовського [12], С. Орнатського [13], О. Палюмбецького [14], С. Пахмана [15], О. Федорова [16], М. Чубинського [17], Д. Яворницького [18] і ін. Замовчування їх здобутків у дослідження судової експертизи сприятиме політиці рф щодо культивування меншовартості, другорядності української юридичної науки за часів перебування України в складі Російської імперії, а потім і радянського союзу. Натомість, вклад українських дослідників у формування теорії та іс-

торії експертології в ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. є вагомим і фундаментальним.

Недооціненим залишається доробок плеяди українських учених-криміналістів, фахівців з процесуального права, істориків судового права України (С. Гик [19], Я. Падох [20; 21], Ю. Старосольський [2] і ін.), які після Другої світової війни потрапили у табори Ді-Пі (з англ. *Displaced Persons* (D.P.)) для переміщених осіб на території Західної Німеччини й Австрії, окупованих з 1945 р. американськими, британськими й французькими військами, а надалі поповнили науковий цвіт українську діаспору в Західній Європі, США, Канаді та інших державах Західної демократії.

Основна ж увага дослідження приділяється становленню та розвитку судової експертизи саме в незалежній Україні. Зокрема, особливостям розвитку вітчизняної судової експертизи в умовах військової агресії РФ в Україні.

Загальна мета цього дослідження полягає в формуванні теоретико-методологічних основ генезису та розвитку судової експертизи, включаючи і судову експертизу об'єктів права інтелектуальної власності в Україні з часів Руської правди – до військової агресії РФ, розпочатої 24 лютого 2022 року, а також виокремленні та характеристиці основних періодів вітчизняної історії законодавства, науки і практики у сфері судово-експертної діяльності.

Викладення основного матеріалу. Судова експертиза є відносно новим, але на сьогодні вже добре відомим видом спеціальної професійної юридичної діяльності. Генезис судової експертизи сягає своїми витокami юності людської цивілізації, коли судочинство

стає необхідною умовою гармонійного розвитку прадавніх суспільств і держав. У державах-деспотіях Давнього Сходу спеціальні чиновники були зобов'язані «розслідувати та розкривати окремі види злочинів, установлювати істину (наприклад, у стародавньому Єгипті – чиновники писці, ... у Вавилоні – писці та судді)» [5, с. 11]. Але, очевидно, що у цьому випадку йдеться про передісторію виникнення судової експертизи.

Витоки вітчизняної судової експертизи в цілому досить повно досліджені в вітчизняній юридичній науці. Українські дослідники генезису експертології схиляються до думки, що прототипи судової експертизи уперше описані іще в «Руській Правді» (1016 р.) [6, с. 8]. Так, В. Старосольський писав, що публічний характер судівництва виявився саме у Руській Правді, яка «управильнює криваву помсту, визначає «виру» в користь князя та відшкодування (головництво) для потерпілого або його родини за різні злочини» [2, с. 5].

У свою чергу А. Камінський пише: «... роль судді та судового експерта з самого початку не розмежовувалась, наприклад, встановлення слідів побоїв по «Руській Правді» покладалося на самого суддю» [23, с. 132]. Відсутність розмежування функцій судді та судового експерта цілком логічно пояснюється відсутністю останніх. До того ж, як стверджували дослідники «... за часів князів іще не було між слов'янами судових установ відокремлених від управління, між тим як у нас тіюни були власне чиновниками уряду – князів і бояр» [24, с. 11].

За часів раннього середньовіччя судові докази у Київському Князівстві за Руською Правдою були різноманітні-

ми, але відповідали характеру своєї епохи. Судочинство за Руською Правдою була подібним до судочинства за Салічною правдою та іншими т.з. «варварськими правдами» – *Lex Burgundiorum, Lex Salica et Ripuariorum, Formulae, Capitularia, Assises de Jerusalem, Couyumes, Ordonances, Arrets Repertoires etc* [25].

До того ж, як писав С. Пахман, вплив варязького (норманського) чинника державотворення в Київській Русі, очевидно, приніс і новий *германський* елемент у судочинство слов'ян. Він виявився у схожості окремих положень Руської Правди (зі збереженням нашарування елементів Візантійського права) з германськими правдами. Це, зокрема, стосувалось і системи доказів (обряди клятви, способи випробування вогнем і водою і ін.). Водночас внутрішня сторона судочинства – «значення, сила, цінність, взаємні відносини судових доказів – все це встановлювалось характером *туземного юридичного побуту*» [15, с. 31, 27-33]. Ця думка С. Пахмана, звісно, не є постулатною. Зокрема, український історик І. Крип'якевич спростовував вплив варягів на управління та судочинство за часів Руської правди. Він писав, що «варяги вже цілком утратили значення – востаннє вони згадуються в нашому літописі 1036 р.» [26, с. 49].

Водночас, Руській Правді, як і т.з. «варварським правдам», були властиві простота, втілення народних звичаїв, звичаєвостей і традицій, закріплення цінностей свободи та рівності, а також відсутність процесуального права: санкції визначались і оголошувались не спеціальними чиновниками чи суддями, а народними зборами, публічно, але в усній формі.

Середньовічному судочинству також була притаманна відсутність розмежування на кримінальне та цивільне судочинство. Як писав ректор Харківського університету О. Палюмбецький, «Відмінним характером найдавніших законів майже у кожного народу було ототожнення приватного права з кримінальним, відповідно до якої всі постанови щодо приватних відносин осіб між собою по-суті були і законом кримінальним, який загрожував за їх порушення кримінальною відповідальністю» [14, с. 8]. Засобами доказування в середньовічних процесах були і покази свідків, і присяга, і випробування сторін через божі суди (ордалії), і двобій (поєдинок), і жереб [21, с. 12].

Достовірних даних про експертів, як самостійних учасників судового процесу, не знаходимо. Хоча, учені обґрунтовували думку, що германський *судебник «Кароліна»* передбачав спільний огляд мертвих тіл судами і лікарями, які запрошувались у судові процеси германців, як службові особи. У цих випадках, перед лікарями, які по-суті виступали *судово-медичними експертами*, ставились завдання: 1) надати судові доповідь про ознаки, виявлені ними при огляді чи освідченні тіл; 2) викладенні свого висновку чи думки, щодо причин смерті людини [27, с. 310].

Подібна система феодального *судоустрою* діяла пізніше й у Галицько-Волинському князівству в XII-XIV ст. ст., аж до його приєднання до Королівства Польського на підставі Кревської унії 1385 р. світські та церковні судді керувались Руською Правдою та забезпечували здійснення судочинства [9, с. 15-18]. Таким чином, до XIX ст. у Російській імперії, до складу якої з кін. XVIII ст. була

примусово включена значна частина Українських земель, судова експертиза забезпечувалася по-суті органами державного управління (князями, тиунами і ін.), а пізніше – власне судами. Подібні тенденції поєднання кримінального, цивільного й навіть церковного процесів мали місце і в державах Західної Європи.

Укріплення Римо-католицької церкви у Західній Європі сприяло розвитку її орденів і різних церковних інституцій. Однією з таких інституцій із кін. XII ст. постає й Свята Інквізиція (з лат. *inquisitio* – «розслідувати», «розшукувати»), покликана переслідувати ересі (катари і ін.) через спеціальні суди. Як писав український учений-кримінолог М. Чубинський про жахіття середньовічного процесу інквізиції, «звинуваченому не говорять суті звинувачення, для нього таємниця ім'я його звинувачувача і імена свідків, до нього, врешті, починають застосовувати *тортури*, які стають буденними *процесуальними* засобами» [17, с. 153].

За свідченням дослідника інквізиції Г. Лі, «експертами» для встановлення самого делікту в таких процесах виступали інквізитори, які мали «не лише установити факти, а й вивідати найбільш сакральні думки і погляди свого бранця», а також «*обізнані люди*» [28, с. 1009, 1019]. Утім, останні не були експертами у їх традиційному сенсі. Це були особи, освічені в богословській схоластиці, метою яких було доведення фактів ересі.

Починаючи із XIII-XVII ст. окремі функції судової експертизи почали здійснюватися також цеховими організаціями Західної Європи, які з 60-х років XIII ст. мали значний

вплив на міське життя в Італії, Франції, Німеччині й інших державах Європи. У Франції їх статус був легітимований у «Книзі ремесл (*Livre des métiers*)», до якої було включено 101 цеховий статут [13, с. 259-260]. Серед цих цехових організацій були й такі, що стосувались експертиз. Зокрема, Паризька Корпорація майстрів-писемників (1570 р.) досліджувала підписи на документах; Аптекарьський наказ (1620 р.) займався вивченням медичних питань щодо тілесних ушкодженнях та ін.

Цех, які поділялися «за *майстерністю та рукоділля на: 1) ремісничі; 2) службові та 3) робітничі*» [30, с. 1], були коліскою для перших експертів і в Україні під час включення її земель до складу Російської імперії. Функції обізнаних людей могли здійснювати майстри відповідних цехів.

З часом купці почали утворювати могутні торговельні гільдії, прикладом якої може бути Ганзейський союз, який був утворений у XII ст. та об'єднував понад 130 вільних міст Північно-Західної Європи (із них біля 100 – портових), які здійснювали морську торгівлю. При цьому, середньовічні торговельні гільдії та цехи, поза межами яких системна торгівля індивідуумів була неможливою, ставали важливими центрами формування політики щодо захисту законних інтересів своїх членів, а також щодо узагальнення та кодифікації звичаїв і правил торгівлі. У свою чергу, торговельні корпорації засновували власні торговельні суди [31, с. 35]. Судді залучали спеціалістів для перевірки ведення торговельної бухгалтерії, визначення авторства розписок тощо. Процеси у цих судах були набагато швидшими, порівня-

но з цивільними судами, без зайвого формалізму й користувались популярністю серед членів торговельних гільдій і цехів.

Помітний вплив на розвиток судочинства в Україні справило й зростання міст та запровадження в них Магдебурзького права. На теренах України Магдебургське право у XIV-XVIII ст. діяло у Житомирі, Кам'янець-Подільському, Києві, Кременці, Лохвиці, Львові, Лубнах, Луцьку, Мукачеві, Новгород-Сіверському, Пирятині, Полтаві, Прилуках і ін. містах. Як писав український історик права В. Антонович, *«місто було в державі окремою юридичною одиницею, міська громада управлялась особливими законами; жителі міста користувались окремими правами, відмінними від прав, присвоєним іншим жителям краю – вони складали окремих стан»* [32, с. 1009, 1].

Окрім міських судів, які існували у привілейованих місцях, іще з часів Кревської унії 1386 р. на Українських землях існували державні, громадські, домінальні та духовні суди. А уже за Литовським статутом 1566 р. в Україні з'являються земські, замкові і підкоморські суди. Основними доказами для судів Литовсько-Руської доби були признання, грамоти, оглядини і речові докази, свідки, присяга, жереб і «допити на муках» [21, с. 4-6, 16].

Дослідники історії судочинства в Україні називають і інші тогочасні види судів і юрисдикцій. Зокрема, за свідченням українського історика О. Єфіменко, важливу роль у суспільному житті українських міст у цей час відігравали тогочасні торговельні, церковні, старецькі та парубоцькі братства [33, с. 246]. У міському цеховому середовищі України також розглядались ремісничі спори.

Найчастіше спори між представниками цих ремісничих і торговельних корпорацій вирішувались судами за Магдебурзьким правом, канонічним правом, великокнязівським законодавством (загальноземські, обласні, міські), і навіть на основі латинського тексту Вірменського судєбника Міхитара Гоша [34], який використовувався громадою вірмен м. Львова й ін. Професор Університету Св. Володимира С. Орнатський згадував іще й про використання в цивільному судочинстві, поряд з Магдебурзьким правом, Саксонських Статутів. Названі джерела були спеціально перекладені й співставлені з Литовськими Статутами для потреб українців [13, с. 70-71].

Автентична система судоустрою та судочинства була властива в Україні й для доби Козацької держави. Тогочасне судочинство засновувалося, за словами Д. Яворницького, на *«стародавньому військовому звичаї, словесному праві та здоровому глузді»* [18, с. 237], а кошовий отаман *«поєднував у своїх руках військову, адміністративну та судову владу... був «конституційним володарем»* [18, с. 188].

Звісно, козацька старшина, писарі, довбиші і інші суб'єкти розслідування та судочинства керувались не лише традиціями, а й вищезгаданим Магдебурзьким правом і судєбниками. До того ж, у 1760-1763 рр. гетьманом К. Розумовським було проведено судову реформу та запроваджено нову систему судоустрою: Генеральний Військовий Суд, підкоморські суди, городські суди і земські суди. Окрема система судоустрою існувала на Запорозькій Січі. Вона була репрезентована паланковими і курінними судами, а також Січовим Судом [21, с. 9-10]. Водночас,

достовірних відомостей про існування в Козацькій державі судових експертів у цей час немає [66, с. 12].

Хоча, Я. Падох у своїй науковій розвідці окремо згадує про таких учасників судового процесу («розправи») у спорах про ґрунти як «старожили». Вони були швидше *знавцями*, ніж свідками, і виступали «*свідоцтвом постійної пам'яті*» на попередніх слуханнях, перед розправою [21, с. 21]. Але, повністю ототожнювати статус знавців у ґрунтових спорах із експертами було б передчасно.

За часів боротьби Гетьманщини за автономію, за власні права і вольності у 1743 р. в резиденції гетьмана Лівобережної України у Глухові було завершено кодифікацію тогочасного українського судочинства, втілену в «Правах, за якими судиться малоросійський народ». У пункті 1 Артикулу 8 «Прав ...» йдеться про «людей огляду», які надавали «*достовірні довідки*» [35, с. 91]. Такими суб'єктами судового процесу були возні, на яких покладався, з поміж іншого, і обов'язок огляду місця злочину. Очевидно, що возні одночасно виконували функцію дізнавача, слідчого, помічника судді, діловода та освіченого (експерта) одночасно. На жаль, доля «Прав ...» склалася драматично: з 1743 р. до 1756 р. узгоджувалася їх остаточна редакція, надалі козацька старшина зволікала з їх прийняттям, а після втрати автономії України у складі Російської імперії їх актуальність втратилась. Хоча, «Права ...» залишились упродовж століть важливою пам'яткою та джерелом вивчення вітчизняного права.

Згадуване Магдебурзьке право проіснувало на теренах Лівобережної України до 1831 р. (у м. Києві – до

1834 р.) й було змінене Литовським Статутом, що діяв до 1842 р. На Правобережній Україні дія Магдебурзького права була скасована «травневою» Конституцією Польщі 1791 р., а після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. Українські землі, що входили до її складу, перейшли під юрисдикцію Російської імперії [20, с. 35]. Судочинство на цих землях здійснювалося системою *судових місць*, створеною Установленням Катерини II 1775 р. Ця система судоустрою та судочинства проіснувала фактично до проведення судової реформи 1864 р. [3, с. 6]. На сьогодні питання про залучення експертів до справ, які розглядалися судами в Україні за такою значною кількістю юрисдикцій, залишається малодослідженим.

Відомий вплив на генезис судової експертизи в Україні мало й упорядкування в першій пол. XIX ст. судоустрою та судочинства, а також кодифікація кримінального та цивільного судочинства в Російській імперії, до складу якої з кін. XVIII ст. входила значна частина Українських земель. Як писав на поч. XIX ст. О. Куніцин, у праві судової влади полягає право «1. установлювати порядок судівництва, його обряд і розшук, щоб винести правовий вирок; 2) у спірних випадках *отримувати належне освідчення*, аби обґрунтовано судити про них ...» [36, с. 77].

Для досягнення зазначених вище цілей судочинство потребувало реформування існуючої системи доказів. У зв'язку з цим у статутах Російської імперії з кримінального та цивільного судочинства 1832 і 1864 років, започаткували і закріпили відокремлення функції судової експертизи т.з. «обгля-

дів обізнаних людей» (*рос. мові* – «*сведущие люди*»), від функцій суддів.

Хоча, М. Михайлов у своєму дисертаційному дослідженні з проблем цивільного судочинства стверджував про більш раннє унормування статусу «обізнаних людей». На його думку, іще в Укладенні російського царя Алексея Михайловича зустрічається посилення за яким суд, в необхідних випадках, має звертатися переважно до таких людей, від добросовісних і істинних показів яких можна сподіватися на справедливе покарання. Але, Укладення не визначало процесуального статусу таких людей і лише в 1812 р. «Указом 17 червня були визначені випадки взагалі, коли суд має обґрунтовувати свої розсуди на показах *обізнаних*, тобто спеціалістів. Так узаконенням цим установлено, щоб у всякій справі, яка за спеціальністю своєю обов'язково вимагає для точного встановлення обставин його особливих відомостей чи *досвідченості в якій-небудь науці, мистецтві чи ремеслі*, – суд вимагав показів або висновків обізнаних людей, – і на їх показах мав засновувати свої міркування при вирішенні справи» [37, с. 144].

Таким чином, у М. Михайловим і іншими правознавцями обґрунтовувалась позиція стосовно того, що іще в 1812 р. у цивільний процес запроваджувався такий суб'єкт, як освічені в науці, мистецтві чи ремеслі людини. Натомість відомості про порядок і результати їх діяльності достеменно не відомі. Хоча, тогочасні фахівці з цивільного процесу («обряду») наводять приклад процедури, коли при освідченні «*заповіт здається в якійсь частині сумнівним, то він відсилається для розгляду в Повітовий суд чи в Міський Магістрат, дивлячись за званням запо-*

віту» [38, с. 263-264]. Тобто, функцію «почеркознавчої експертизи» здійснювали фактично судді та/або працівники судів.

Кодифікація кримінального та процесуального законодавства в 1832 році сприяли виокремленню та чіткому унормуванню статусу обізнаних людей. Зокрема, ст. 1068, 1083 і 1192 Зводу законів Російської імперії про судочинство за злочинами 1832 р. закріплювався процесуальний статус «обізнаних людей», як свідків, котрі володіли спеціальними знаннями у галузі науки, мистецтва та ремесла. Ст. 1083 цього Зводу законів визначала: «Якщо точне дізнання обставини, яка зустрічається в справі передбачає особливі відомості чи досвідченість у якійсь науці, мистецтві чи ремеслі, то належно витребувати щодо цього покази і думки *обізнаних людей ...*» [39, с. 214]. До важливих доказів також відносились «свідчення медичних чиновників» (ст. 1192 Зводу законів). При цьому, «*сила свідчень обізнаних людей визначалась на основі правил про свідків*» [40, с. 48]. Таким чином, обізнані люди, відповідно до Зводу законів про судочинство та злочини, мали процесуальний статус подібний статусу свідків.

Після унормування статусу «обізнаних людей» у вище згаданому Зводі законів у навчальних виданнях з кримінального процесуального права з'являються підрозділи, присвячені процесуальному статусу «обізнаних осіб». При цьому, В. Лукін уже в 1851 р. чітко називає в своїх дослідженнях обізнаних людей «експертами» [41, с. 171]. Очевидно, що це слово було запозичене правознавцями із латини. У перекладі «*exertus*» означає «досвідчений», «обізнаний» [42, с. 3]. Тобто, саме слово

«експерт», по-суті, є перекладом на латину слова «обізнаний».

Відомі заслуги у дослідженні питань судової експертизи і науковцям імператорських університетів та ліцеїв в містах України – Одесі, Харкові, Києві та ін. Так, професор Рішельєвського ліцею в Одесі В. Ліновський у своїй роботі «Досвід історичних пошуків про слідче кримінальне судочинство в Росії» (Одеса, 1849 р.) писав: «Нерідко для дослідження предмету, що пізнається через почуття потрібні особливі пізнання в мистецтві, яких недостає в слідчих і суддів, тому закони визнають джерелом доказів, огляди *обізнаних людей*. ... До такого джерела доказування істини можна зарахувати існуючі в наших законах постанови про порівняння почерку руки, у випадку сумніві з боку секретарів присутніх місць ...» [12, с. 88].

Предметом наукових досліджень і відповідних навчальних курсів, підготованих і українськими правознавцями того часу, стають і відповідні положення Статуту цивільного судочинства 1832 року. Для прикладу, у параграфі 30 посібника І. Владіславлева «Загальні засади цивільного судочинства» (1857 р.) серед допустимих доказів у спірних справах називаються й «покази *обізнаних людей*». При цьому, одним із перших достовірно відомих типів експертизи у цивільному судочинстві стає почеркознавча експертиза. І. Владіславлев указував на особливості почеркознавчих експертиз, «зроблених на Єврейській мові на актах, листах і інших паперах», перевірка яких мала здійснюватися рабином і двома євреями, які заслуговують на довіру, після приведення їх усіх до

присяги, встановленої для свідків [43, с. 49, 52].

Пізніше у Статуті кримінального судочинства і Статуті цивільного судочинства, прийнятих за результатами судової реформи 1864 року в Російській імперії, було комплексно унормовано такі категорії, як «спеціальні знання» та «дослідження», які, на думку сучасних українських експертологів, безпосередньо стосуються судової експертизи [6, с. 9]. Дійсно, у цих статутах виокремлюються такі види експертизи, як судова-хімічна та «мікроскопічні дослідження» [44, с. 567].

Положення згаданих вище процесуальних статутів 1864 року, в тому числі й щодо *обізнаних людей*, поширилися на Українські землі та на Бессарабію, й застосовувалися в останній до її окупації Румунією, не зважаючи на прийняте в Бессарабії «Кримінальне укладення» 1903 року, що діяло виключно щодо переслідування за державну зраду та заколоти [45, с. 111].

Статут кримінального судочинства Російської імперії 1864 року у ст.ст. 112, 325-356, 690, 691, 692, 698 та ін. удосконалив нормативно-правове регулювання призначення та процесуального статусу *обізнаних людей* у кримінальних провадженнях. Зокрема, ст. 112 цього Статуту визначила: «У тих випадках, коли, для точного розуміння обставин, які зустрічаються в справі, необхідні спеціальні свідчення чи досвідченість у науці, мистецтві, ремеслі, промислі чи якому-небудь занятті, запрошуються *обізнані люди*» [46, с. 39].

При цьому у «Правилах і формах для здійснення слідства» (1870 р.) зазначається, що «в якості *обізнаних людей* можуть запрошуватись: лікарі, фармацевти, професори, учителі, тех-

ніки, художники, ремісники, казначеї та особи, які тривалими заняттями за якоюсь службою набули особливої досвідченості. Обізнані люди, які запрошуються для огляду та освідчення повинні мати всі якості достовірних свідків» [47, с. 37].

Після проведення судової реформи 1864 року обґрунтовувались і вимоги щодо власноруч складених обізнаними людьми висновків (за винятком неграмотних експертів, від ім'я яких висновок складала їх довірені люди). Учений у галузі кримінального процесу та голова Острозького окружного суду (1867-1870 рр.) О. Квачевський писав, що зміст висновку експерта повинен містити: «1) чіткий час огляду і осіб, що його проводили, причини, які стали приводом для залучення до огляду освічених людей; 2) детальний виклад обставин, помічених ними і 3) виклад самого висновку, тобто висновку із цих обставин; висновок може бути або загальний усіх обізнаних людей, за їх згоди, або кожного із них окремо, у випадку розбіжностей. Таким чином, висновок має форму рішення, а не протоколу. ... Висновок має бути складений ясно, чітко, зрозуміло, з усуненням по можливості слів і зворотів, що рідко застосовуються, є іноземними» [48, с. 263].

Такі висновки обізнаних людей (експертів) у кримінальних провадженнях не були беззаперечним доказом і могли піддаватися перевірці. Так О. Чебишов-Дмитрієв вказував, що «висновки експертів не мають обов'язкової сили для суду, який, вбачаючи за потрібне, перевірити здійснене ними дослідження, не соромиться ні в виборі обрядів і прийомів, ні в призначенні числа і вибору експертів, ні в визна-

ченні строків для дослідження ...» [44, с. 567].

У свою чергу, С. Щегловітов писав, що хоча експертиза, як і будь-який інший доказ, не має ніякої заздалегідь визначеної сили, але у справах, де «зустрічаються спеціальні наукові або технічні питання, експертиза має бути віднесена до найважливіших доказів, сила та значення яких може бути піддана сумнівам лише в виключних випадках, коли, наприклад, дослідження проводилось не спеціалістом з даного питання, або коли воно супроводжувалось відступом від визначених у відомих випадках правилах» [49, с. 132]. Хоча, об'єктивність цих доказів іноді також ставилась під сумнів у силу залежності обізнаних людей від осіб, які залучали їх до експертизи.

Так О. Левенстім, аналізуючи практику залучення експертів до кримінального судочинства писав наступне: «Закон вимагає від обізнаних людей бути такими ж об'єктивними, як і судді. Поміж тим, яку ж добросовісність можна очікувати від експерта, який не лише вказаний стороною, але й пов'язаний із нею своїми інтересами? Експертами у справах фіскальних бувають, дивлячись по роду занять, техніки акцизного правління, лісники Міністерства Державного Майна, працівники свічкових заводів духовних відомств і т.д. Але від цих людей навряд чи варто вимагати об'єктивності в оцінці фактів, коли вони за своїми поглядами і інтересами повністю солідарні з тим управлінням, яке вказало на них суду» [50, с. 206].

Професор Харківського університету Л. Владіміров у своїй роботі «Вчення про кримінальні докази. Особлива частина. Книга перша. Особистий судовий

огляд і висновки експертів» (м. Харків, 1886 р.) здійснив огляд всієї відомої на той час наукової літератури про судових експертів і їх процесуальний статус, відзначаючи бідність відповідних досліджень, і обґрунтовував особливості процесуального статусу експертів, які «... засновують свої висновки на будь-якій науці, по суті наукові судді, вирок яких є рішенням спеціального питання в справі» [11, с. 12]. При цьому, Л. Владіміров чітко визначав, що судові експерти є «... не свідками, а людьми науки, покликаними для вирішення спеціальних питань», а саму судову експертизу називав «самостійним видом кримінальних доказів» [11, с. 53].

Також Л. Владіміров підкреслював, що іще більше ніж висновок експерта, на розгляд справи впливає оцінка суддею цього доказу, яка полягає «в логічних операціях щодо визначення існування умов, які переконують у думці експерта» [11, с. 57]. Тобто, Л. Владіміров досліджував призначення судового експерта та його висновків для розгляду судами справи і винесення рішення.

Відомим послідовником харківського дослідника судово-експертної діяльності став уродженець м. Гомеля, вихованець Чернігівської гімназії, а надалі відомий правознавець І. Фойницький. У своїй відомій праці «Курс кримінального судочинства», що витримала декілька перевидань, він присвячує самостійний підрозділ експертизі. В ньому він визначає судових експертів – обізнаних людей (*periti, experts, scientific, witnesses, sachverständige*), як «осіб, запрошених до слідства чи суду для спостереження та встановлення обставин, з'ясування яких передбачає спеціальні знання в науці, мистецтві, ремеслі чи

іншій галузі, та надання суду про такі обставини свого висновку чи думки, похідних від відомих їм с спеціальних знань. Це – найновіший вид судових доказів, що з'являються пізніше всіх інших, і продовжує розвиватися на наших очах» [27, с. 309-310].

І. Фойницький також відзначав важливість застосування спеціальних знань судового експерта, який мав відповідати технічним і юридичним вимогам. Під першою з цих вимог учений розумів саме технічні знання та досвід, а бажано й наявність відповідної посади і звання в сфері своєї діяльності. Адже, предметом експертизи є питання про конкретні обставини, що підлягають розгляду за допомогою спеціальних знань і досвіду. Експертиза дає не остаточне вирішення цього питання, а лише вказівку, яка слугує для його вирішення. Призначення експертизи полягає в тому, щоб надати експертові можливість пізнати досліджуване з точки зору конкретної спеціальності й із застосування її прийомів. Тому, експертиза має бути побудована відповідно до вимог такої спеціальності, до її законів, «перед якими в інтересах самого правосуддя мають схилитися навіть закони процесуальні» [27, с. 320-322, 322].

Особливості правового та процесуального статусу судових експертів обґрунтовувались і правознавцями, що спеціалізувались на цивільному процесі. Так, К. Малишев писав, що «обізнаними людьми або експертами називаються ті *посторонні люди*, які допомагають суду досліджувати фактичну сторону справи, надаючи йому свої висновки про предмети, оцінка яких особливих технічних знань» [51, с. 323]. Застосування до експертів си-

ноніму «посторонні люди» К. Малишев пояснює тим, що вони досліджують теперішній стан об'єкту та робить відповідні дослідження, тоді як свідки дають відомості про події в минулому, яким вони були очевидцями.

Водночас, судові експерти в Україні за доби царату отримували незначні відшкодування за свою діяльність, а їх залучення судами нерідко перешкоджало основній професійній діяльності. Це мало своїм наслідком видання циркулярів Мін'юсту № 19559/1878 і № 10529/1886, якими учителів чистописань заборонялось залучати як експертів-почеркознавців у робочий час і надавався дозвіл для залучення до такого виду експертиз також діловодів, секретарів, столоначальників, чинів поліцейських управлінь, власників типографій і ін. О. Левенстім приводить і інші приклади, зокрема, коли слідство не знає кого залучити до проведення експертизи в якості обізнаної людини, або ж не може залучити експерта, через його завантаженість за основним місцем роботи.

У зв'язку з цим, О. Левенстімом пропонувалось, ґрунтуючись на досвіді Німеччини і Франції, складати для суду та слідства списки обізнаних людей для залучення їх до різних видів експертиз. При цьому, О. Левенстім наводив приклади, коли особливо талановиті експерти Європи (д-р Езеріх з Берліну – експертиза фотографії; Гейн із Лейпцігу – почеркознавство; Флері з Парижу – бухгалтерська експертиза) відмовлялись від інших робіт і обґрунтовано вважали судову експертизу своєю основною професією [50, с. 207-210]. Дієвість цих пропозицій О. Левінстіма (професіоналізація діяльності судових експертів, запровадження списків (ре-

естрів) судових експертів та ін.) була доведена часом в процесі подальшого розвитку судово-експертної діяльності в світі.

На межі XIX і XX століть з'являються перші методичні розробки проведення криміналістичних експертиз. Зокрема, це ґрунтовна розробка Є. Буринського «Судова експертиза документів, її провадження й користування нею» (1903 р.) [52] і ін. Розвиток судово-балістичної експертизи пов'язаний з постаттю відомого вченого та лікаря-хірурга М. Пирогова, який уперше встановлював місце розташування стріляючого та жертви і інші обставини застосування вогнепальної зброї. Саме у цей період австрійським ученим Г. Гроссом, який викладав у Чернівецькому університеті, запроваджується термін «криміналістика» (з лат. *crimen* – «злочин»), який змінив популярні до того позначення «поліцейська техніка» чи «наукова поліція» [5, с. 13].

Участь «наукових суддів» – обізнаних людей (експертів) у цивільних провадженнях і основи їх процесуального статусу також передбачалась статтями 122-124, 515-533 і ін. Статуту цивільного судочинства від 20 листопада 1864 р. Зокрема, ст. 20 зобов'язувала *«прийняти на себе дослідження, які за своїм званням, ремеслом чи зайняттям вважаються такими, що мають особливі відомості»* [53, с. 238]. Положення тогочасного законодавства про «освічених людей» і практика залучення їх висновків до цивільного судочинства спонукали учених-правознавців досліджувати особливості їх процесуального статусу та зміст і порядок їх досліджень.

Зокрема, у 6-томному коментарі до Статуту цивільного судочинства К.

Анненков подав розгорнуте роз'яснення положень Статуту цивільного судочинства 1864 р. щодо обізнаних людей, які прямо називаються експертами, а їх процесуальний статус розмежує зі статусом свідків у цивільному процесі. Особлива увага звертається на висновки таких експертів. Коментуючи зміст ст. 525 Статуту цивільного судочинства А. Анненков обґрунтовує комісійні висновки судової експертизи, переконуючи, що «висновок має бути складений *один загальний*, скільки б не було закликано експертів до проведення дослідження» [54, с. 381]. При цьому, в випадку розбіжностей думок експертів, суд має призначати нове експертне дослідження, яке мають проводити нові експерти.

У свою чергу, в «Курсі російського цивільного судочинства» (1912 р.) почесний член Імператорських університетів Св. Володимира (м. Київ) і Юріївського, заслужений проф. І. Енгельман вміщує підрозділ «Висновки обізнаних людей». Їх процесуальний статус учений характеризує наступним чином: «*Обізнані люди з'являються на суд в подвійній ролі: як свідки, і як помічники судді. Як свідки, вони допитуються стосовно своїх спостережень над запропонованими їх увазі об'єктами. Їх висновки (покази) слугують матеріалом для обговорення справи. Різниця їх показів від показів свідків полягає в тому, що перші заявляють про безпосереднє сприйняття ними враження під час самого здійснення суперечливого факту, а обізнані люди доходять до цього явища шляхом висновку на підставі якихось матеріальних слідів, що залишаються від нього. Як помічники судді, обізнані люди оцінюють значення відомих фактів для розв'язання спірних*

питань, на основі своїх особливих наукових, технічних чи господарських знань» [55, с. 318]. Зі змісту цієї цитати не складно зробити висновок, що згадані «освічені люди» стали прототипом судових експертів. Але відомостей щодо їх висновків у справах, які стосуються інтелектуальної власності на сьогодні науковцями не знайдено.

Отже, поч. із другої пол. XIX ст. «обізнані люди», яких учені також називали «експертами» або ж «науковими суддями», стали самостійними учасниками кримінального та цивільного процесів. Хоча, на межі століть серед правників виникали численні наукові дискурси щодо запровадження в чинне на той час законодавство категорій «судова експертиза» та «судовий експерт» на заміну унормованим у судових статутах 1864 р. категоріям «огляд освічених людей» і «освічені люди». У першу чергу, в кримінальному судочинстві [56, с. 73-86]. Утім, очікувані законодавчі новели так і не були впроваджені з різних причин.

Новим етапом в історії судової експертизи в Україні стало створення спеціалізованих судово-експертних установ. Їх появі передувала самовіддана діяльність А. Бертильона у Франції, Г. Фулдса в Японії, Ф. Гальтона і Е. Генрі в Англії та ін. [57, с. 17-119], яка мала своїм результатом створення перших експертних інституцій. Останні з'явилася в світі іще в кін. XIX ст., коли в 1896-1897 рр. при столичних префектурах поліції в Європі, Аргентині, британській Індії, Бразилії, Чилі, Японії та інших державах і регіонах створювалися *бюра ідентифікації*. В Україні перший дактилоскопічний відділ було створено в 1904 р. у м. Києві [5, с. 13].

Відповідно до Закону 4 липня 1913 року «Про створення кабінетів науково-судової експертизи в містах Москва, Київ і Одеса», схваленого Державною Думою та Державною Радою Російської імперії, в Україні були утворені перші державні спеціалізовані експертні установи: кабінети науково-судової експертизи (НСЕ) при прокурорах Київської та Одеської судових палат [58]. На початку 1914 року ці кабінети НСЕ почали свою роботу й продовжували її й після 1917 року: за доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, а також за часів встановлення більшовицької влади в Україні.

Так, у ст. 8 Декрету про суди № 2 від 7 березня 1918 р. йшлося про те, що судочинство здійснюється за правилами уже згадуваних попередньо судових статутів 1864 року, оскільки вони не відмінені декретами Центрального Виконавчого Комітету Робітничих, Солдатських і Козацьких депутатів і Раднаркомом [59]. А вже 23 липня 1918 року Народний комітет юстиції затверджує наказ «Про організацію та дію місцевих народних судів», ст. 24 якого містяться чіткі вказівки на експертів, як учасників судового процесу, які можуть допитуватися судами нарівні зі свідками, й попереджаються про відповідальність за неправдиві свідчення [60, с. 37-38].

З прийняттям в 1922 р. Кримінально-процесуального кодексу були унормовані підстави для створення органів попереднього розслідування та судів. У ст. 62 цього КПК було передбачено такі докази, як висновок експерта [5, с. 15]. У 1923 році мережа судово-експертних установ (окрім Києва та Одеси) примножується кабінетом у м. Харкові, становленням і діяльністю якого керує

М. Бокаріус. За часів колишнього СРСР змінюється й організаційно-правовий статус кабінетів: а) в 1923 р. було затверджено Інструкцію про діяльність кабінетів науково-судової експертизи [5, с. 15]; б) у 1925 році вони трансформуються в інститути науково-судової експертизи, а у в) 1944 році – в науково-дослідні інститути судової експертизи [6, с. 10-11].

Тим самим, за радянської доби судова експертиза в Україні отримала своє подальше науково-методологічне, нормативно-правове та інституційне забезпечення. З'являються ґрунтовні теоретико-методологічні та методичні розробки у сфері судової експертизи (Л. Ароцкер, В. Бахін, Р. Белкін, О. Васильєв, Г. Грановський, В. Коновалова, М. Костицький, В. Личенко, М. Салтевський, М. Сегай, О. Шляхов і ін.), які стали науковою основою для розвитку судово-експертної діяльності і в незалежній Україні. Не зважаючи на орієнтування судово-експертної діяльності у колишньому СРСР переважно на криміналістичні види судових експертиз, у 70-80 роках минулого століття експертні дослідження почали активно використовуватися й у цивільних провадженнях.

Так, до прикладу, один із відомих радянських учених-експертологів О. Шляхов визначав, що «судова експертиза – процесуальна дія, що полягає в вивченні обставин справи, що проводиться за дорученням слідчих і судів у передбаченому законом порядку обізнаними у науці, техніці, мистецтві чи ремеслі особами для встановлення фактичних даних, що слугують у формі висновку експерта засобом судового доказування, а в кінцевому результаті – встановлення істини в кримінальних і цивільних справах» [42,

с. 6]. Хоча, потенціал судової експертизи зміцнюється уже після розпаду радянської федерації та переходу до ринкової економіки.

Заслуговує на увагу та подальшого дослідження й цікава наукова спадщина українських правників у екзилі, про яку згадувалось на початку цієї статті, в огляді наукової літератури. Так доцент Вільного Українського Університету в Мюнхені Ю. Старосольський у своїй роботі «Нариси кримінального процесу» (1947 р.) пише про «знавців (експертів)», які «по істоті скоріше помічники судді, що помагають йому своїм спеціальним знанням зрозуміти та оцінити досліджуване питання чи доказовий матеріал. ... Суд також може звернутися по експертизу до відповідного спеціального інституту» [2, с. 39]. Ця позиція Ю. Старосольського щодо «знавців» (експертів) співзвучна з сучасною судово-експертною діяльністю в Україні.

Після Другої світової війни відповідна модель реалізація цієї функції через систему державних науково-дослідних інститутів судової експертизи, у різних інтерпретаціях, усталилась і в державах т.з. «соціалістичного табору» (Польща, Румунія, СФРЮ, Чехословаччина та ін.). У модернізованому вигляді вона продовжує діяти у пострадянських і постсоціалістичних державах Європи, включаючи і Україну. На сьогодні у більшості цих країн діють державні науково-дослідні установи. При цьому, поряд з традиційними поліцейськими експертно-криміналістичними службами, за кордоном діють і науково-дослідні установи при міністерствах юстиції (Інститут судових експертиз ім. проф. Я. Сехна в Кракові Міністерства справедливості Польщі)

чи/та національних академіях наук (Бюро судових експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія) [66, с. 24].

Відзначимо також, що в Нідерландах із 1999 р. діє один із найбільш відомих у світі Нідерландський інститут судової експертизи (*Netherlands Forensic Institute*) (м. Гаага), підпорядкований Міністерству безпеки і юстиції. У *NFI* зосереджено біля 600 експертів, які проводять понад 40 видів судової експертизи [61]. Висновки цього Інституту неодноразово забезпечували діяльність і винесення рішень Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії, що був утворений у 1991 р. і почав діяв з 1993 р., а на сьогодні – Міжнародного кримінального суду в Гаазі, який діє з 2002 р. По-суті, *NFI* формує новаторські кейси доказів, встановлених проведенням судової експертизи, у воєнних злочинах. Залучення Міжнародним кримінальним трибуналом *NFI* до розслідування воєнних злочинів, скоєних РФ в Україні в 2022 р., є важливим чинником справедливого покарання злочинців.

Нині в світі існують різні моделі інституціоналізації судово-експертної діяльності, яка складно уніфікувати, привести до єдиного еталону. Сутність і зміст цих моделей зумовлена особливостями національних правових систем, характером судоустрою та судочинства, історичним досвідом експертиз etc. Тому, на сьогодні в світі відсутні єдині стандарти із судово-експертної діяльності, правового і процесуального статусу судових експертів, порядку їх професійної діяльності тощо.

Разом із тим, єдиними і подільними більшістю демократичних дер-

жав світу є такі цінності та принципи судової експертизи, як незалежність, об'єктивність, професійність, зумовлена спеціальними знаннями експерта, добросовісність і ін. Відповідні цінності та принципи сформульовані в міжнародних документах, наприклад, у «Вказівках щодо ролі призначених судом експертів у судовому процесі держав-членів ЄС», прийнятих 11-12 грудня Європейською Комісією з ефективності правосуддя в м. Стразбурзі (CAPEJ (2014)14) та ін. Також вони знаходять своє відображення в Рішеннях Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) [66, с. 24].

Для прикладу, у Рішенні ЄСПЛ «Ейрі проти Ірландії» (Airey v. Ireland), в якій наголошено, що «хоча п. 1 статті 6 ЄКПЛ чітко не передбачає правової допомоги в цивільному процесі, держави можуть бути зобов'язані її надавати, якщо така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до суду. у. Це не стосується всіх справ щодо цивільних прав та обов'язків. Багато залежить від конкретних обставин кожної справи. У цій справі відповідними факторами на користь безоплатного надання правової допомоги були: складність процедури та питань права; *необхідність встановлення фактів на основі експертних свідчень* та допиту свідків...» [62]. Тобто, висновки експертів визнаються ЄСПЛ важливими інструментами судового захисту прав людини і держави зобов'язані забезпечувати доступ до експертизи, як безоплатну правову допомогу. Насамперед у кримінальних провадженнях.

Правовий статус судових експертів і науково-дослідних установ судової експертизи в Україні був закріплений

у спеціальному Законі «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р., який діє до сьогодні. У 1996 році Конституція України у пункті 15 ст. 92 визначила, що виключно законами України визначаються «*засади судової експертизи*» [63]. Зазначене конституційне положення передбачає, що принципи, порядок призначення і проведення судової експертизи, вимоги до висновку експерта, а також процесуальний статус судового експерта, правові та соціальні гарантії його діяльності, встановлюються виключно законами України.

У силу зазначеного, порядок призначення і проведення судових експертиз унормовано в чинному процесуальному законодавстві – Кримінальному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України, Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України.

У 2019-2021 рр. Міністерство юстиції України розпочало реформу судової експертизи: було скасовано «монополію» науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ) на окремі види криміналістичних експертиз (комп'ютерно-технічні і ін.), на сьогодні вони проводяться й атестованими судовими експертами, які не являються працівниками НДУСЕ (їх іще називають «приватними судовими експертами»). Також було впроваджено єдині підходи до стажування та атестації осіб, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта: розроблено (оновлено) програми підготовки судових експертів; розроблено тести і тестові завдання, які мають бути покладені в основу відповідної електронної програми атестації судових експертів, започатковано діяльність єдиної

для всіх судових експертів Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України. Ці та інші позитивні новели реформи судової експертизи були втілені в проекті Закону про судово-експертну діяльність, підготовленого за активної участі судово-експертної громадськості.

Військова агресія РФ проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., стала серйозним викликом і для всіх судових експертів України [64]. Багато судових експертів влилися до лав Збройних Сил України і Територіальної оборони і зі зброєю в руках чинять героїчний опір окупантам, займаються волонтерською діяльністю та допомагають внутрішньо переміщеним особам.

22 квітня 2022 року у своєму зверненні напередодні свята Великодня Президент України відзначив: *«Збройні Сили України блискуче виконують свої завдання. Розвідка, Національна гвардія, тероборона, поліція, прикордонники – всі на сто відсотків працюють на перемогу. Але на перемогу також має працювати й кожен громадянин – у тому, чим займається, і там, де перебуває»*. Нині усі державні НДУ-СЕ Міністерства юстиції України зберігають свій потенціал і продовжують здійснювати судово-експертну, науково-дослідну діяльність, готують нових судових експертів і працюють, у взаємодії з правоохоронними органами задля забезпечення перемоги над державою-агресором і притягнення до відповідальності РФ за порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни і злочини проти людяності.

Так, діяльність Офісу Генерального Прокурора, Національної поліції України, а також українських і зарубіжних (Франція, Нідерланди, Словаччина

і ін.) судових експертів (судово-медична, балістична, вибухово-технічна, будівельна, автотоварознавча і ін.), спрямована на забезпечення доказової бази для Міжнародного кримінального суду про скоєння РФ воєнних злочинів в Україні, є важливою умовою невідворотності покарання воєнних злочинців [65, с. 53].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вище викладене, можемо дійти висновку, що основними періодами генезису та розвитку судової експертизи в Україні є:

1) XI-XIX ст. – період генезису окремих видів експертизи у кримінальному судочинстві від часів «Руської правди» – до Козацької доби;

2) XIX ст. – поч. XX ст. – виокремлення та закріплення в законодавстві статусу «освічених людей» (експертів), як самостійних суб'єктів кримінального, цивільного та торговельного процесу та утворення перших судово-експертних установ України у м. Києві та Одесі;

3) 1917 – 1922 рр. – розвиток і інституалізація судово-експертної діяльності за часів національно-визвольних змагань в Українській державі;

4) 1922 – 1991 рр. – судово-експертна діяльність за радянської доби;

5) 1991 – до сьогодні – розвиток і удосконалення судової експертизи у незалежній Україні, утвердження приватних судових експертів і реформування Міністерством юстиції України судово-експертної діяльності, а також експертне забезпечення судових доказів для відповідальності за воєнні злочини РФ, скоєні в 2022 році в Україні [66, с. 9].

На час завершення цієї статті Україна отримала 23 червня 2022 р. на саміті Європейської Ради у Брюсселі

статус держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу. При цьому, ЄС поставив вимогу щодо проведення Україною масштабних реформ у сфері утвердження верховенства права та протидії корупції. Ефективне завершення цих реформ вбачається неможливим без модернізації судово-експертної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Том I. Введение и общая часть. Изд. седьм. Под ред. и с дополн. З.Д. Авалова, М.Б. Горенберга и К.Н. Соколова. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1909. 623 с.
2. Старосольський В. Нарис Карного Процесу (на правах рукопису). Мюнхен: б.в., 1947. 151 с.
3. Блинов И. Судебная реформа 20 ноября 1864 г. Историко-юридический очерк. Петроград: Сенатская типография, 1914. [2], 234 с.
4. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права Пер. з англ. Р. Семківа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
5. Основи судової експертизи: навч. посібн. Автори-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: «Право», 2016. 928 с.
6. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посібн. За заг. ред. О.Г. Рувіна. Київ: Вид-во «Ліра-К», 2019. 424 с.
7. Федоренко В.Л. Становлення та розвиток Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (2004-2017 рр.). *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності*: Матер. науково-практ. конф. (21 грудня, 2017 р., м. Київ); за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. С. 8-14.
8. Федоренко В.Л. Становлення та розвиток судової експертизи об'єктів ін-

телектуальної власності в Україні. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5.11.2019 р.) / За заг. ред. О.Г. Рувіна, В.В. Нестор; уклад. О.І. Жеребко, А.О. Полтавський, О.В. Юдіна. Київ: КНДІСЕ Мін'юсту України, 2019. С. 557-561.

9. Кравчук В.М. Конституційні основи правового статусу суддів в Україні: монограф. Київ: Ліра-К, 2019. 640 с.

10. Федоренко В.Л., Коваленко В.В. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності як важлива функція Української держави: генезис і перспективи розвитку. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2. С. 11-28.

11. Владимирова Л. Учение об уголовных доказательствах. Особенная часть. Книга первая. Личный судебский осмотр и заключения экспертов. Харьков: Изд. книжн. магаз. Д.Н. Полуехтова, 1886. 136 с.

12. Линовский В. Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса: В типографии Л. Нитче, 1849. 262 с.

13. Орнатский [С.Н.]. Речь Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении, читанная в торжественном собрании Императорского Университета Св. Владимира 15 июля 1836 г. Киев: В Университ. Типогр., 1840. 90 с.

14. Палюмбецкий А. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русской правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ними в ближайшем соотношении: Рассужд. для получ. степени Доктора Права. Харьков: Печат. В Университ. типогр., 1844. 76 с.

15. Пахман С. О судебных доказательствах по древнему Русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. Рассуждение. Москва: В Университ. типограф., 1851. VI, 212 с.

16. Федоров А.Ф. Введение в курс торгового права. Одесса: «Экономическая» типограф. и литограф., 1901. 152, VI.

17. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики (Понятие, история и проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права). I-III. Харьков: Тип. «Печатное Дело», 1905. IV, 535 с.
18. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Том первый. С 22 рисунками. С.-Петербург: Типограф. И.Н. Скороходова. 1892. VIII, 542 с.
19. Гик С. Криміналістика. Регенсбург: Накладом Михайла Борецького, 1948. 221 с.
20. Падох Я. Міські суди в Україні після 1648 р. Мюнхен, 1948. 47 с., [9].
21. Падох Я. Давнє Українське судове право: конспект викладів. На правах рукопису. Мюнхен-Париж: Український Вільний Університет, 1949. 49 с.
22. Старосольський В. Нарис Карного Процесу (на правах рукопису). Мюнхен: б.в., 1947. 151 с.
23. Камінський А.М. Теорія судової експертизи в Україні. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. 36. матер. III Всеукр. науково-практ. Конфер. (м. Київ, 27 лютого 2020 р.). Київ-Маріуполь, 2020. С. 132 (С. 132-136).
24. Троцин К. История судебных учреждений в России. Санктпетербург: В Типограф. Э. Веймара, 1851. VIII, 387 с., 3 с.
25. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы (Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия). Под ред. В.М. Корецкого. Москва: Госюриздат, 1961. 950 с.
26. Холмський (Крип'якевич) І. Історія України. Мюнхен: Наклад. Тов-а ім. Шевченка, 1949. 360 с., VI, [4].
27. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Том II. Изд-е второе переработанное. С. Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1899. 697 с.
28. Бемер Г. Иезуиты.; Ли Г.Ч. Инквизиция. С.-Петербург: ООО «Изд-во ПОЛИГОН», 1999. 1248 с.
29. Социальная история Средневековья. Под ред. Е.А. Косминского и А.Д. Удальцова. Том второй. Деревня и город позднего Средневековья. Москва; Ленинград: Госуд. изд-во, 1927. 439 с.
30. Устав цехов.: Часть первая.: [Утвержден: г. Гатчина. Ноября в 12 день 1799 года]. [Санктпетербург]: [Сенат. тип.], [1799]. [3], 35 с.
31. Федоров А.Ф. Введение в курс торгового права. Одесса: «Экономическая» типограф. и литограф., 1901. 152, VI.
32. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 (*Предисловие к 1 тому V части Архива Юго-Западной России*). Киев: В Университ. типограф., 1870. 94 с.
33. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Том I. С.-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1905. 439 с.
34. Армянский судебник Мхитара Гоша. Ред. вступ. стат. и примеч. Б.М. Арутюняна. Пер. с древнеарм. А.А. Паповяна. Ереван: Изд-во Академ. наук. Армянской ССР, 1954. 269 с.
35. Права за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / Відп ред. і передмов. Ю.С. Шемшученка. Упорядн. та автор нарису К.А. Вислобоков. Київ: АТ «Книга», 1997. 547 с.
36. Куницын А. Право естественное. Часть II. Право прикладное. Санктпетербург: В Типограф. Иос. Иоанессова, 1820. 164 с.
37. Михайлов М.М. Русское гражданское судопроизводство в историческом его развитии от Уложения 1649 года до издания Свода Законов. Рассуждение на степень доктора юрид. наук. С.-Петербург: Печат. в Типографии II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1856. VIII; 202 с.
38. Кукольщик В. Российское частное гражданское право. Часть II. Обряд гражданского судебного делопроизводства. В Санктпетербурге: В Типогр. Департамента Внешней торговли, 1815. 12 с., 287 с., 1 с., 11 с.

39. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. Законы уголовные. Том 15. Изд. 1842 г. Санктпетербург: В Типограф. Второго Отдел. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. 383 с., 12, 41, 40, IV.

40. Стояновский Н. Практическое руководство к русскому уголовному судопроизводству. Санктпетербург: В Типограф. Карла Крайя, 1852. XXX., 311 с., 2 с.

41. Лукин В. Опыт практического руководства, к производству уголовных следствий и уголовного суда по русским законам, составленный для следователей, судей и стряпчих. Санктпетербург: В Типографии Э. Праца, 1851 г. XX., 475 с.

42. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. Москва: «Юрид. лит-ра», 1979. 168 с.

43. Владиславлев И. Общие основания гражданского судопроизводства. Санктпетербург: В Типогр. Якова Трея, 1857. 121 с.

44. Чебышев-Дмириев А. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 г. С.-Петербург: Изд-е В.П. Печаткина, 1875. IX; 756 с.

45. Новосівський І. Нариси історії права Буковини і Басарабії. Передмов. Я. Падоха. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1986. 180 с.

46. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. С разъяснением их по решениям кассационных департаментов Правительствующего Сената 1866-1871 и приложениями: Дополн. узаконений и Городового положения. Под ред. О. Новомейского. С.-Петербург; Москва: В Типогр. К.Э. Вульфа, 1871. XXXI, 76; 267; 53; 264; 476 с.

47. Правила и формы для производства следствий по судебным уставам 20 ноября 1864 года. Настольная книга для судебных следователей, прокуроров, судебных врачей, полиции и частных лиц, привлекаемых к предварительному следствию. С приложением Устава судебной медицины. С.-Петербург: Типограф. и Литограф. А.И. Траншеля, 1870. VIII, 312 с., 32 с.

48. Квачевский А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по Судебным уставам 1864 года. Теоретическое и практическое руководство. Часть третья. О предварительном следствии. Выпуск первый и второй. Санктпетербург: В Типогр. Ф.С. Сушинского, 1869. 597 с., XXVI, VII, V.

49. Щегловитов С.Г. Судебные уставы Императора Александра II с законодательными мотивами и разъяснениями. Устав уголовного судопроизводства. Девятое изд-е, исправл. и дополн. С.-Петербург: Типограф. А.С. Суворина, 1910. IV, 992 с., VI.

50. Левентсим А. Экспертиза на суд и желательные улучшения в этой области. *Журнал Министерства юстиции*. 1899. № 4. С. 205-211.

51. Малышев К. Курс гражданского судопроизводства. Том первый. Второе, исправл. и дополн. изд. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1876. VIII, 444 с.

52. Буринский Е.Ф. Судебная экспертиза документов, произведение ее и пользование ею. Пособие для гг. судей, судебных следователей, лиц прокурорского надзора, поверенных, защитников, судебных врачей и графических экспертов-графологов. С.-Петербург: Типогр. СПб. Товарищ. Печати, 1903. 352 с.

53. Рошковский Л.П. Устав гражданского судопроизводства. Выпуск второй. Производство в общих судебных местах. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1884. [III], С. 103-312.

54. Анненков К. Опыт комментария к Уставу гражданского судопроизводства. Том II. О доказательствах. Втор. изд., исправл. и допол. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевич, 1888. I., 479 с.

55. Энгельман И.Е. Курс русского гражданского судопроизводства: учебн.; изд. третье, исправ. и доп. Юрьев: В комиссии у И.Г. Крюгера, 1912. XVI, 632 с.

56. Годлевский С. О судебной экспертизе (К вопросу о значении «сведущих людей» в уголовном судопроизводстве). *Журнал Юридического общества при*

Санкт-Петербургском Университете. Год двадцать четвертый. 1894. Книга седьмая. Сентябрь. С. 73-86.

57. Торвальд Ю. Сто лет криминалистики. Пути развития криминалистики. Под ред. Н.С. Алексеева. Пер. с нем. М.Б. Колдаевой. Москва: Изд-во «Прогресс», 1975. 441 с.

58. Богатырь В. Судебная экспертиза: вчера и сегодня. *Судебно-юридическая газета*. 22.02.2010. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/35721-sydebnaya-ekspertiza-vchera-i-segodnya>

59. Гринюк В.О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Право». 2012. № 2(6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf>.

60. Рахунов Р.Д. Теория и практика экспертизы в Советском уголовном процессе / Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР Изд. 2-е, перераб. и дополн. Москва: Госуд. изд-во Юрид. лит., 1953. 263 с.

61. Netherlands Forensic Institute. URL: <https://www.forensicinstitute.nl/>

62. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя / Рада Європи, Агенція Європейського Союзу з основних прав, Європейський Суд з прав людини і ін. С. 61. URL: <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af>

63. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

64. Fedorenko V., Fedorenko M. Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications. *Krytyka Prawa, Niezależne studia nad prawem*. tom 14, nr 1/2022. S. 7-42.

65. Федоренко В.Л., Юхимюк О.М., Адлер О.Г. Порушення основоположних прав людини внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України у 2022 року та механізми притягнення військових злочинців до юридичної відповідальності. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 2 (20). С. 32-59.

66. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності в Україні: навч.-метод. вид.; В.Л. Федоренко (кер.), О.Г. Адлер, Л.П. Тимошик, Н.М. Ковальова, О.В. Голюкова, Т.М. Чабанець та ін.; за ред. проф. В.Л. Федоренка, вид. 2-ге, розшир. і доп. / НДЦСЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022, 196 с.

REFERENCES:

1. Korkunov, N.M. (1909). *Russkoe gosudarstvennoe pravo [Russian state law]*. (vol. 1-7). S.-Peterburg: Tipogr. M.M. Stasjulevicha [in Russian].

2. Starosol's'kij, V. (1947). *Naris Karnogo Procesu [Essay on the Criminal Procedure]*. Mjunhen: b.v. [in Ukrainian].

3. Blinov, I. (1914). *Sudebnaja reforma 20 nojabrja 1864 g. Istoriko-juridicheskij ocherk [Judicial reform November 20, 1864. Historical and legal essay]*. Petrograd: Senatskaja tipografija [in Russian].

4. Allan, T.R.S. (2008). *Konstitucijna spravedlivist'. Liberal'na teorija verhovenstva prava [Constitutional justice. Liberal theory of the rule of law]*. Kiiv: Vid. dim «Kievo-Mogiljans'ka akademija» [in Ukrainian].

5. Golovchenko, L.M., Lozovij, A.I., Simakova-Gfremjan, E.B. ta in (2016). *Osnovi sudovoi ekspertizi [Fundamentals of forensic examination]*. Harkiv: «Pravo» [in Ukrainian].

6. Ruvyn, O.H. (Eds.). (2019). *Sudovi ekspertyzy v protsesualnomu pravi Ukrainy [Judicial expertise in procedural law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira-K» [in Ukrainian].

7. Fedorenko, V.L. (2017). Stanovlennja ta rozvitok Naukovo-doslidnogo centru sudovoi ekspertizi z pitan' intelektual'noi vlasnosti Ministerstva justicii Ukraïni (2004-2017 rr.) [Formation and development of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine (2004-2017)]. Proceedings from: *Naukovo-praktychna konferentsiia «Problemi teorïi ta praktiki sudovoi ekspertizi z pitan' intelektual'noi vlasnosti» – The Scientific and Practical Conference*

«Problems of theory and practice of forensic examination on intellectual property». (pp. 8-14). Kiiv: Vidavnictvo Lira-K [in Ukrainian].

8. Fedorenko, V.L. (2019). Stanovlennia ta rozvytok sudovoi ekspertyzy obektiv intelektualnoi vlasnosti v Ukraini [Formation and development of forensic examination of intellectual property objects in Ukraine]. O.H. Ruvin, V.V. Nestor (Eds.). *Aktualni pytannia sudovoi ekspertolohii, kryminalistyky ta kryminalnogo protsesu – Current issues of forensic expertise, forensics and criminal process* : Proceedings of all-Ukrainian Scientific and Practical Conference. (pp. 557-561). Kyiv: KNDISE Miniustu Ukrainy [in Ukrainian].

9. Kravchuk, V.M. (2019). *Konstitucijni osnovi pravovogo statusu suddiv v Ukraini [Constitutional bases of the legal status of judges in Ukraine]*. Kiiv: Lira-K [in Ukrainian].

10. Fedorenko, V.L., Kovalenko, V.V. (2020). Sudova ekspertyza obektiv prava intelektualnoi vlasnosti yak vazhlyva funktsiia Ukrainskoi derzhavy: henezys i perspektyvy rozvytku [Forensic examination of intellectual property rights as an important function of the Ukrainian state: genesis and prospects of development]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnogo upravlinnia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 2, 11-28 [in Ukrainian].

11. Vladimirov, L. (1886). *Uchenie ob ugovolnykh dokazatelstvakh. Osobennaya chast. Kniga pervaya. Lichnyy sudeyskiy osmotr i zaklyucheniya ekspertov [The doctrine of criminal evidence. The special part. Book 1. Personal judicial examination and expert opinions]*. Kharkov: Izd. knizhn. magaz. D.N. Poluekhtova [in Russian].

12. Linovskiy, V. (1849). *Opyt istoricheskikh razyskaniy o sledstvennom ugovolnom sudoproizvodstve v Rossii [Experience of historical research on investigative criminal proceedings in Russia]*. Odessa: V tipografii L. Nitche [in Russian].

13. Ornatskij, S.N. (1840). *Rech' Ob otnoshenii mezhdru obshhim i chastnym v zakonodatel'stve i zakonoveden'e, chitannaja v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo Universiteta*

Sv. Vladimira 15 ijulja 1836 g. [Speech On the Relationship between the Public and the Private in Legislation and Jurisprudence, read at the solemn meeting of the Imperial University of St. Vladimir on July 15, 1836. Kyiv]. Kiev: V Universit. Tipogr. [in Russian].

14. Paljumbeckij, A. (1844). *O sisteme sudebnyh dokazatel'stv drevnego germanskogo prava stravnitel'no s Russkoj pravdoju i poznejshimi russkimi zakonami, nahodjashhimisja s nimi v blizhajschem sootnoshenii: Rassuzhd. dlja poluch. stepeni Doktora Prava [On the system of judicial evidence of ancient German law digestible with the Russian truth and the later Russian laws, which are in the closest relationship with them: Reason. to receive. Doctor of Laws degrees]*. Har'kov: Pechat. V Universit. tipogr. [in Russian].

15. Pakhman, S. (1851). *O sudebnykh dokazatel'stvakh po drevnemu Russkomu pravu, preimushchestvenno grazhdanskomu, v istoricheskom ikh razvitii. Rassuzhdenie [On judicial evidence on the ancient Russian law, mainly civil, in their historical development. Reasoning]*. Moscow: V Universit. tipograf. [in Russian].

16. Fedorov, A.F. (1901). *Vvedenie v kurs togovogo prava [Introduction to the course of commercial law]*. Odessa: «Jekonomicheskaja» tipograf. i litograf. [in Russian].

17. Chubinskij, M.P. (1905). *Ocherki ugovolnoj politiki (Ponjatie, istorija i problemy ugovolnoj politiki, kak sostavnogo jelementa nauki ugovolnogo prava) [Essays on criminal policy (The concept, history and problems of criminal policy as an integral part of the science of criminal law)]*. (vol. 1-3). Har'kov: Tip. «Pечатnoe Delo» [in Russian].

18. Jevarnickij, D.I. (1892). *Istorija zaporozhskih kozakov [History of the Zaporozhian Cossacks]*. S.-Peterburg: Tipograf. I.N. Skorohodova [in Russian].

19. Gik, S. (1948). *Kriminalistika [Forensics]*. Rerensburr: Nakladom Mihajla Borec'kogo [in Ukrainian].

20. Padoh, Ja. (1948). *Mis'ki sudi v Ukraini pislja 1648 r. [City courts in Ukraine after 1648]*. Mjunhen [in Ukrainian].

21. Padoh, Ja. (1949). *Davne Ukraïns'ke sudove pravo [Ancient Ukrainian judicial law]*. Mjunhen-Parizh: Ukraïns'kij Vil'nij Universitet [in Ukrainian].
22. Starosol's'kij, V. (1947). *Naris Karnogo Procesu [Essay on the Criminal Procedure]*. Mjunhen: b.v. [in Ukrainian].
23. Kaminskyi, A.M. (2020). *Teoriia sudovoi ekspertyzy v Ukraini [Forensic Theory in Ukraine]. Teoriia i praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky – Theory and Practice of Forensic Science and Forensic Examination: Proceedings of 3rd All-Ukrainian scientific practical conference.* (pp. 132-136). Kyiv-Mariupol [in Ukrainian].
24. Trotsin, K. (1851). *Istoriya sudebnykh uchrezhdeniy v Rossii [History of judicial institutions in Russia]*. Saint Petersburg: V Tipograf. E. Veymara [in Russian].
25. Koretskyi, V.M. (Eds.). (1961). *Khrestomatiya pamyatnikov feodalnogo gosudarstva i prava stran Evropy (Gosudarstvo drevnikh frankov, Anglo-Saksonskoe gosudarstvo, Angliya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Frantsiya, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Polsha, Rumuniya, Chekhiya, Yugosloviya) [Chrestomathy of the monuments of the feudal state and law of European countries (the State of the ancient Franks, the Anglo-Saxon state, England, Germany, Spain, Italy, France, Albania, Bulgaria, Hungary, Poland, Rumania, Czech Republic, Yugoslavia)]*. Moscow: Gosyurizdat [in Russian].
26. Holms'kij (Krip'jakevich), I. (1949). *Istoriya Ukraïni [History of Ukraine]*. Mjunhen: Naklad. Tov-a im. Shevchenka [in Ukrainian].
27. Foyntskiy, I.Ya. (1899). *Kurs ugolovnogo sudoprizvodstva [The course of criminal justice]*. (Vols. 2). (2nd ed., rew.). Saint Petersburg: Tipogr. M.M. Stasyulevicha [in Russian].
28. Bemer, G. (1999). *Iezuity.; Li G.Ch. Inkvizicija [Jesuits.; Lee G.Ch. Inquisition]*. S.-Peterburg: OOO «Izd-vo POLIGON» [in Russian].
29. Kosminskiy, E.A., Udal'cov, A.D. (1927). *Social'naja istorija Srednevekov'ja [Social history of the Middle Ages]*. (vol. 1-2). Moskva; Leningrad: Gosud. izd-vo [in Russian].
30. *Ustav cehov. [Charter of shops]: Chast' pervaja.* [Utverzhden: g. Gatchina. Nojabrja v 12 den' 1799 goda]. [Sanktpeterburg]: [Senat. tip.], [1799]. [3] [in Russian].
31. Fedorov, A.F. (1901). *Vvedenie v kurs togovogo prava [Introduction to the course of commercial law]*. Odessa: «Jekonomicheskaja» tipograf. i litograf. [in Russian].
32. Antonovich, V. (1870). *Issledovanie o gorodah v Jugo-Zapadnoj Rossii po aktam 1432-1798 (Predislovie k 1 tomu V chasti Arhiva Jugo-Zapadnoj Rossii) [Research on cities in South-Western Russia under the acts of 1432-1798 (Preface to Volume 1 of Part V of the Archives of South-Western Russia)]*. Kiev: V Universit. tipograf. [in Russian].
33. Efimenko, A. (1905). *Juzhnaja Rus'. Oчерki, issledovanija i zametki [Southern Russia. Essays, research and notes]*. S.-Peterburg: Knigopechatnja Shmidt [in Russian].
34. Arutjunjan, B.M. (1954). *Armjanskij sudebnik Mhitara Gosha [Armenian judge Mkhitar Gosha]*. Erevan: Izd-vo Akadem. nauk. Armjanskoj SSR [in Russian].
35. Vislobokov, K.A. (1997). *Prava za jakimi sudit'sja malorosijs'kij narod, 1743 r. [The rights of the people of Little Russia, 1743]*. Kiïv: AT «Kniga» [in Russian].
36. Kunicyn, A. (1820). *Pravo estestvennoe. Chast' II. Pravo prikladnoe [Natural law. Part II. Applied law]*. Sanktpeterburg: V Tipograf. Ios. Ioanessova [in Russian].
37. Mihajlov, M.M. (1856). *Russkoe grazhdanskoe sudoproizvodstvo v istoricheskom ego razvitii ot Ulozhenija 1649 goda do izdaniija Svoda Zakonov. Rassuzhdenie na stepen' doktora jurid. nauk. [Russian civil proceedings in its historical development from the Code of 1649 to the publication of the Code of Laws. Reasoning for the degree of Doctor of Laws. Science]*. S.-Peterburg: Pechat. v Tipografii II Otd. Sobstvennoj E.I.V. Kanceljarii [in Russian].
38. Kukol'shhik, V. (1815). *Rossijskoe chastnoe grazhdanskoe pravo. Chast' II. Obrjad gradanskogo sudebnogo deloproizvodstva [Russian private civil law. Part II. Rite of civil court proceedings]*. Sanktpeterburg: Tipogr. Departamenta Vneshnej trgovli [in Russian].

39. Svod zakonov Rossijskoj imperii, povelieniem Gosudarja Imperatora Nikolaja Pavlovicha sostavlennyj. Zakony ugovnyje. Tom 15. Izd. 1842 g. [Code of laws of the Russian Empire, by order of the Emperor Nikolai Pavlovich compiled. Criminal laws. Volume 15. Ed. 1842]. Sanktpeterburg: V Tipograf. Vtorogo Otdel. Sobstvennoj E.I.V. Kanceljarii [in Russian].

40. Stojanovskij, N. (1852). *Prakticheskoe rukovodstvo k russkomu ugovnomu sudoproizvodstvu* [A practical guide to Russian criminal proceedings]. Sanktpeterburg: V Tipograf. Karla Krajja [in Russian].

41. Lukin, V. (1851). *Opyt prakticheskogo rukovodstva, k proizvodstvu ugovnyh sledstvij i ugovnogo suda po russkim zakonom, sotavlennyj dlja sledovatelej, sudej i strjapchih* [Experience of practical guidance, to the production of criminal investigations and criminal court under Russian law, compiled for investigators, judges and solicitors]. Sanktpeterburg: V Tipografii Je. Praca [in Russian].

42. Shljahov, A.R. (1979). *Sudebnaja jekspertiza: organizacija i provedenie* [Forensic examination: organization and conduct]. Moskva: «Jurid. lit-ra» [in Russian].

43. Vladislavlev, I. (1857). *Obshhie osnovanija grazhdanskogo sudoproizvodstva* [General grounds of civil proceedings]. Sanktpeterburg: V Tipogr. Jakova Treja [in Russian].

44. Chebyshev-Dmiriev, A. (1875). *Russkoe ugovnoe sudoproizvodstvo po sudebnym ustavam 20 noyabrya 1864 g.* [Russian criminal proceedings according to judicial statutes November 20, 1864]. Saint Petersburg: Izd-e V.P. Pechatkina [in Russian].

45. Novosivskij, I. (1986). *Narysy istorii prava Bukovyny i Basarabii* [Essays on the history of law in Bukovyna and Basarabia]. New York, Paris, Sydney, Toronto [in Ukrainian].

46. Novomejskij, O. (1871). *Sudebnye ustavy 20 nojabrja 1864 g. S raz'jasneniem ih po reshenijam kasacionnyh departamentov Pravitel'stvujushhego Senata 1866-1871 i prilozhenijami: Dopoln. uzakonenij i Gorodovogo polozhenija.* [Judicial statutes of November 20, 1864. With their explanation by decisions of the cassation departments of the Governing

Senate 1866-1871 and annexes: Supplement. legalizations and City regulations]. S.-Peterburg; Moskva: V Tipogr. K.Je. Vul'fa [in Russian].

47. *Pravila i formy dlja proizvodstva sledstvij po sudebnym ustavam 20 nojabrja 1864 goda. Nastol'naja kniga dlja sudebnyh sledovatelej, prokurorov, sudebnyh vrachej, policii i chastnyh lic, privilekaemyh k predvaritel'nomu sledstvu. S prilozheniem Ustava sudebnoj medicyny* [Rules and forms for the investigation of judicial charters on November 20, 1864. Desktop book for forensic investigators, prosecutors, forensic doctors, police and individuals involved in the preliminary investigation. With the application of the Charter of Forensic Medicine]. S.-Peterburg: Tipograf. i Litograf. A.I. Transhelja [in Russian].

48. Kvachevskij, A. (1869). *Ob ugovnom presledovanii, doznanii i predvaritel'nom issledovanii prestuplenij po Sudebnym ustavam 1864 goda. Teoreticheskoe i prakticheskoe rukovodstvo. Chast' tret'ja. O predvaritel'nom sledstvii* [On the criminal prosecution, inquiry and preliminary investigation of crimes under the Judicial Statutes of 1864. Theoretical and practical guidance. Part three. About the preliminary investigation]. (vol. 1-2). Sanktpeterburg: V Tipogr. F.S. Sushhinskogo [in Russian].

49. Shheglovitov, S.G. (1910). *Sudebnye ustavy Imperatora Aleksandra II s zakonodatel'nymi motivami i raz'jasnenijami. Ustav ugovnogo sudoproizvodstva* [Judicial statutes of Emperor Alexander II with legislative motives and explanations. Charter of criminal proceedings]. S.-Peterburg: Tipograf. A.S. Suvorina [in Russian].

50. Leventsim, A. (1899). *Jekspertiza na sud i zhelatel'nye uluchshenija v jetoj oblasti* [Court expertise and desirable improvements in this area]. *Zhurnal Ministerstva justicii – Journal of the Ministry of Justice*, 4, 205-211 [in Russian].

51. Malyshev, K. (1876). *Kurs grazhdanskogo sudoproizvodstva* [Course of civil proceedings]. S.-Peterburg: Tipogr. M.M. Stasjulevicha [in Russian].

52. Burinskij, E.F. (1903). *Sudebnaja jekspertiza dokumentov, proizvedenie ee i pol'zovanie eju* [Forensic examination of documents, its production and use]. S.-Peterburg: Tipogr. Spb. Tovarishh. Pechati [in Russian].
53. Roshkovskij, L.P. (1884). *Ustav grazhdanskogo sudoproizvodstva. Vypusk vtoroj. Proizvodstvo v obshhiih sudebnyh mestah* [Charter of civil proceedings. Issue two. Proceedings in common courts]. S.-Peterburg: Tipogr. M.M. Stasjulevicha [in Russian].
54. Annenkov, K. (1888). *Opyt kommentarija k Ustavu grazhdanskogo sudoproizvodstva* [Experience of commentary on the Charter of civil proceedings]. (vol. 1-2). S.-Peterburg: Tipogr. M.M. Stasjulevich [in Russian].
55. Engelman I.E. (1912). *Kurs ruskogo grazhdanskogo sudoproizvodstva* [The course of the Russian civil proceedings]. (3rd ed., rew.). Yuryev: V komissii u I.G. Kryugera [in Russian].
56. Godlevskij, S. (1894). O sudebnoj jekspertize (K voprosu o znachenii «svedushhiih ljudej» v ugovnom sudoproizvodstve) [On forensic examination (On the importance of «knowledgeable people» in criminal proceedings)]. *Zhurnal Juridicheskogo obshhestva pri Sankt-Peterburgskom Universitete – Journal of the Law Society at St. Petersburg University*, 73-86 [in Russian].
57. Torval'd, Ju. (1975). *Sto let kriminalistike. Puti razvittija kriminalistiki* [One hundred years of criminology. Ways of development of criminology]. Moskva: Izd-vo «Progress» [in Russian].
58. Bogatyr, V. (2010). Sudebnaya ekspertiza: vchera i segodnya [Forensic examination: yesterday and today]. *sud.ua*. Retrieved from <https://sud.ua/ru/news/publication/35721-sudebnaya-ekspertiza-vchera-i-segodnya> [in Russian].
59. Grinjuk, V.O. (2012). Sud radjans'koï dobi [The court of the Soviet era]. *Chasopis Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija». Ser. «Pravo» – Journal of the National University «Ostroh Academy». Ser. «Right», 2(6)*. Retrieved from <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> [in Ukrainian].
60. Rahunov, R.D. (1953). *Teorija i praktika jekspertizy v Sovetskom ugovnom processe* [Theory and practice of examination in the Soviet criminal process]. (vol. 1-2). Moskva: Gosud. izd-vo Jurid. lit. [in Russian].
61. Netherlands Forensic Institute. *www.forensicinstitute.nl* Retrieved from <https://www.forensicinstitute.nl/> [in English].
62. Posibnik z evropejs'kogo prava z pitan' dostupu do pravosuddja [Handbook on European Law on Access to Justice]. *rm.coe.int* Retrieved from <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af> [in Ukrainian].
63. Konstitucija Ukraïni, prijnjata na p'jatij sesii Verhovnoi Radi Ukraïni 28 chervnja 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996]. *Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraïni – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30, 141 [in Ukrainian].
64. Fedorenko V., Fedorenko M. Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications. *Krytyka Prava, Niezalezne studia nad pravem*. tom 14, nr 1/2022. S. 7-42 [in English].
65. Fedorenko, V.L., Juhimjuk, O.M., Adler, O.G. (2022). Porushennja osnovopolozhnyh prav ljudini vnaslidok vijs'kovoï agresii Rosijs'koï Federacii proti Ukraïni u 2022 roku ta mehanizmi pritjagnennja vijs'kovih zlochinciv do juridichnoi vidpovidal'nosti [Violation of fundamental human rights as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2022 and mechanisms for bringing war criminals to justice]. *Ekspert: paradigmi juridichnih nauk i derzhavnogo upravlinnja – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 2 (20), 32-59 [in Ukrainian].
66. Fedorenko, V.L. (ker.), Adler, O.G., Timoschik, L.P., Kovalova, N.M., Gollkova, O.V., Chabanets, T.M. ta in. (2022). Sudova ekspertiza ob'ektiv prava intelektualnoyi vlasnosti v Ukrayini: [Forensic examination of objects of intellectual property law in Ukraine] Kyiv: Lira-K. [in Ukrainian].